

A MAGYARSÁG TÖRTÉNETI-TÁJAI TAGOLÓDÁSÁNAK NÉPRAJZI TANULSÁGAI

Katona Imre

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Folklore Tanszék, Budapest

Katona, I.: Historical and geographical structure of the Hungarian people and its ethnological consequences. The Hungarian nation of 13 millions peoples situated in almost one block in the middle of the Carpathian Basin. The majority of the people are inhabitants of the lowlands and hilly countries, a smaller part of the inhabitants live in the mountains of medium height. The language of the Hungarians is rather homogenous and there are no significant cultural and traditional differences among them. Habitual, cultural, linguistic and other differences can be found among the ethnic groups of the Hungarian people occupied of different areas of the Carpathian basin, i.e. among the inhabitants of the Plain in Northwestern Hungary, Transdanubia, the Great Hungarian Plain and Transylvania. Differences can be observed partly as consequences of the different geographical-historical conditions. However, the „development”, the course and the rate of the achievement of middle-class status diverged in the case of the smaller local ethnic groups. The great number of Hungarian ethnic groups formed mainly after the time of the Turkish occupation of Hungary, but also assimilated descendants of other people (like Cumanians, Jazygians, etc.) can be found among them. Although the differences among the Hungarian groups are becoming more and more moderated, nevertheless they may never disappear.

Keywords: Hungarian people; Local ethnological groups; Adaptation to environment; Effect of the achievement of middle-class status.

Bevezetés

Földünk hat milliárd főnyi népességének teljes megosztottsága köztudott; e bonyolult kérdéskörből ezúttal a szorosan összefüggő idő- és térbeli tagolódást ragadjuk ki. Mivel magyar vonatkozásban néprajzi szempontból épp e tagolódás a legkimunkáltabb jelenségek egyike, jelen összegzésünk talán más rokon tudománynak is hasznára válhat.

A népesség történeti-táji tagolódása elsősorban a természeti, gazdasági és társadalmi feltételek folytonos változásának függvénye. A lét- és fajfenntartás állandó alkalmazkodást kíván, így előbb a zsákmányolás, majd a termelő gazdálkodás folyamán átalakul a társadalom, az egész szellemi élet, sőt módosulhat a testalkat is. A változások e mutatói azonban éppúgy nem esnek pontosan egybe, mint az egyes népek eredete, nyelve, műveltsége és alkata sem. Különösen nehéz az eligazodás a legnagyobb kiterjedésű és a legváltozékonyabb múltú Eurázsia népei esetében, melyek közé a magyar is tartozik.

A magyar nép néprajzi tagolódása és ennek kiváltó tényezői

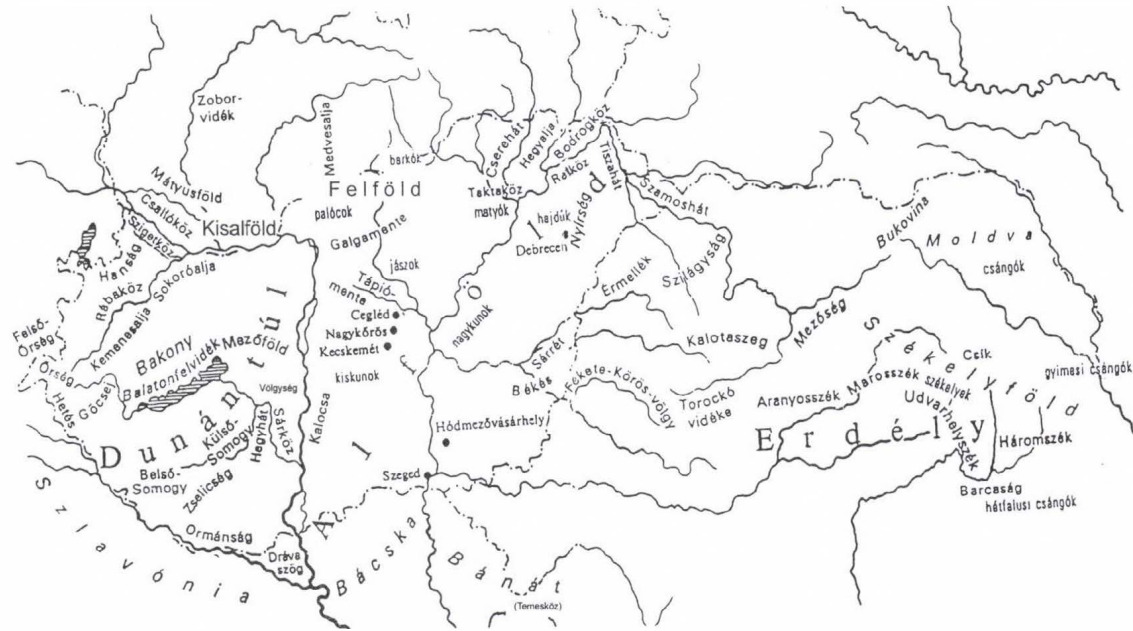
Európa népeinek idő- és térbeli tagolódását az illetékes természet- és társadalomtudományok figyelembe vették ugyan, de nem mindig a kívánt mértékben. Komoly akadályt jelenthetett pl. az etnocentrizmus. Térségünket tekintve pl. a Kárpát-

medence amilyen egységes földrajzi, éppoly megosztott etnikai, nyelvi és vallási szempontból. Maga a magyarság külön színfoltot képez; a medencén belül nagyjából középtűt helyezkedik el eléggé zárt tömbben, 820–830 km kelet-nyugati és 320–330 km északi-déli irányban (1. ábra). A honfoglalás után kialakult nyelvi egység, a tömörszerű elhelyezkedés és az egységes vallás és életforma lehetővé tették, hogy a magyarság történeti-táji tagolódása általában kisebb legyen, mint az európai népek többségéé, beleértve saját közvetlen szomszédságunkat is. Régészek, nyelvészek és néprajzi kutatók egyaránt népünk egységét hangsúlyozzák, szerintük az idő- és térbeli tagoltság csak átmeneti, az egyes népcsoportoknak nincsenek éles határai, a nép-nemzet egységét nem bontják meg, sőt kizárólagos egyedi jellemzők sincsenek, és ha egy-egy népcsoportunk netán fel is olvadna a többségbe, attól még nem szakad meg a nép, a nemzet létének folyamatossága. Ha ilyen nagyfokú az egység, érdemes-e tagolódással egyáltalán foglalkozni? Feltétlenül, mert esetünkben az integrálódás a mindenkori differenciálódásnál erősebb irányzat, és bár a magyarság szinte egész Eurázsia-Európa kicsinyben, ahogyan a néprajz már a reformkorban is felismerte, de a befogadások révén minden új „szál” beleszővődött az egységes szöttebe, melynek színei harmonizáltak, és nem egyhamar fakultak ki: a szókincs éppúgy őrizheti emléküket, mint az alkati tipológia.

A saját egységes nép- és országnévünk mellett sokáig élt a részleges önállóságra utaló Somogy-, Bihar-, Erdély-ország kitétel, de ezek az összetételek nem bizonyultak tartósnak. Egyes történészek feltételezték, hogy a korai püspökségek egy része törzsi, a megyék pedig nemzetségi szállásterületek lehettek, bár a 10 püspökség és a 26 legrégebb megye száma elgondolkodtató, ez azonban további bizonyításra szorul. Mindenesetre a nagyobb tájak elnevezései körül a 14. századra már kialakult az Alföld-Felföld, továbbá a Dunántúl-Tiszántúl kettőssége, ha még nem is pontosan a mai értelemben. Az Erdély elnevezés, mely a bihari erdőségen túli országrészt jelentette, már erős központi szemléletre vall. A Kisalföldet azonban csak újabban és nem is mindig különböztetjük meg a többi említett nagytájtól; a Duna-Tisza közének ez az újabb neve viszont a régi, feltehetően még a középkori eredetű Homokságot szorította ki. (A Féja Géza által adott dél-alföldi Viharsarok elnevezés pedig napjainkban kezd feledésbe merülni.)

Népünk szóhasználatában az országrésznyi nagy tájakkal jóval ritkábban élt, mint a közigazgatás és utóbb maga a tudomány. Tanulságos, hogy a földrajzi, néprajzi és más rokon tudományok szakemberei is mennyire megpróbálnak ragaszkodni az egyes országrészek nagytáji kereteihez, legfeljebb még helyettük a dunai, központi, tiszai és keleti jelzőkkel operálnak, ha pl. egyes népcsoportok és néprajzi jelenségek (pl. táncok) határai nem esnek egybe a természetes tájakéval. Így a legtöbb szakember is 4–5–6 országrészről, vagyis nagytájról beszél, és ezeken belül néhány tucat (15, 22, 42, stb.) kisebb tájat, népcsoportot különböztet meg; ez utóbbiak száma azonban elérheti akár a 200-at is!

A népi szóhasználatban legmaradandóbbaknak bizonyultak az egyes megyék (Zala, Somogy, Baranya, Tolna, Szatmár, Bihar, stb.) elnevezései, ezeken belül viszont megkülönböztették a kisebb tájakat (pl. Bihar esetében a Sárretet, Érmelléket) is. Hasonló kort értek meg azok a rendi eredetű terminusok, amelyek eredetileg különjoggal felruházott népcsoportot (esetleg tájat) jelöltek, ilyen a 11. században kialakított Őrség, a 12. századi eredetű székelység, a 13. századi jász és kun nép, valamint a 15–16. századi hajdúság is.

I. ábra: A magyar népcsoportok.
 Fig. 1: The Hungarian ethnological groups.

E kiemelt csoportok tagjai még akkor is büszkén őrizték identitásukat, amikor esetleg kiváltságaikat már elveszítették, vagy egyesek a csoporthoz később csatlakoztak, és a különjogokból már nem is részesülhettek. E csoportokat a néprajz a mi-tudattal különbözteti meg a többi, valamikori jobbágy-zsellér helyzetű köznéptől. Ez utóbbiak között olyan „elmaradott” vidékek is akadtak, amelyek lakóit a közvetlen környezetük esetleg gúnynévvel illetett, az érintettek viszont épp ezért sokáig nem is vállalták, mint pl. a Zala megyei göcsejiek, a kalocsai poták, a felföldi palócok, bár épp ez utóbbiakat a tudományos közvélemény az egész 19. században nagyra értékelte, és Mikszáth Kálmán is A jó palócok (1882) c. művében állított nekik szépirodalmi emléket. (A palóc volt sokáig az eredeti, tiszta ősmagyar, mely múltját híven őrizte, és palócoknak tekintették a göcsejeket, sárközieket is.)

A népi és onnan a közigazgatási, majd a földrajzi, néprajzi elnevezések közé tartósabban és szélesebb körben azok kerültek be, amelyek természetföldrajzi jellegűek voltak. A folyóhálózatra támaszkodó korai magyar települések közül már a középkorban feltűntek a -köz utótaggal képzett helynevek, mint amilyen pl. a Rábaköz (1240), Csallóköz (1269), Sárköz (1459), stb., és talán épp ez a helynévtípus maradt is mindvégig a leggyakoribb. Régiek a ma már összefoglaló jellegűeknek érzett, de valamikor többnyire még medencét jelölő -ság, -ség képzős helynevek, mint amilyen a Somogyság (1055), Barcaság (1211), Nyírség (kb. 1220) és hasonlók. A síkságot helyenként -mező utótaggal képzett helynévvel is jelölték (Kenyérmező, Szépmező, Mezőség, stb.). Régiesek a többnyire lakatlan hegyvidékek (Mátra, Bükk, Mecsek, Bakony, stb.) nevei, sok viszont a többféle hegyalja; néha utalás történik a domborzati viszonyokra is, bár a szavak jelentése időközben elhalványult, mint pl. a Sopron megyei Hanság és a Baranya megyei Ormánság esetében. Egyébként a sokféle -mellék, -vidék, -völgy, -mente, és -hát utótaggal képzett helynevek főként a 16–17. századtól váltak fölkapottabbakká, sőt ismert népcsoportjaink jelentős része voltaképp a török utáni újjátelepülés során öltötte fel mai alakját.

Az egyes magyar népcsoportoknak nemcsak kora, valamint jellege, hanem a mérete is rendkívül eltérő. A Tolna megyei Sióagárd rokonítható ugyan mindkét (tolnai, kalocsai) Sárközzel, de lényegében eléggé egyedi jelenség. A Somogy megyei Buzsák és faluszomszédai, a nógrádi Lóc, Rimóc és szomszédai, a matyó Mezőkövesd és a két közeli helység, az erdélyi Torockó és közvetlen szomszédsága és még több más falucsoport rokonsága is 3–4–5 helységre szorítkozik; de az Őrség, Göcsej, Ormánság, továbbá Szigetköz, Csallóköz, Kalotaszeg, Mezőség és a legtöbb közepes kiterjedésű csoport több tucat, sőt akár félszáz, esetleg száz egynéhány helységet is magába foglalhat. Népesek a hajdú, a jáász és a kun mezővárosok, pl. a mozgékony jáások „otthon” és újabb telephelyeiken legalább 200000-en vannak összesen, de talán még „terjedékenyebbek” a szegénységük által is szorongatott székelyek. Így az egyes népcsoportoknak nincs is felső határunk. A magyar népcsoportok összessége azonban nem adja ki a népterület egészét, ezen belül különösen nehéz az alföldi nagy mezővárosok (Debrecen, Kecskemét, Szeged, stb.) vonzáskörzetének megállapítása. A reformkorban „felfedezett” palócok körét egyes érdeklődők jó félévszázad alatt az alig egy tucatnyi falunak több mint a tízszeresére „duzzasztották”, míg a legújabb tüzetes vizsgálat a palócságot, tehát a korai kunokat a Mátra környékére korlátozza. Nem teljesen lezárt „határvita” folyik az Őrség, a kalocsai Sárköz és sok más népcsoport esetében; időközben maguk a csoportok is változhattak: pl. az Eszék környéki magyar falvak körül Rétfalu e székhely külvárosa lett; a baranyai

Mecseknádasd és Hidas református magyarsága kihalt; a zalai Hetés, a Brassó megyei Hétfalu viszont nevében még őrzi ugyan az eredeti 7-7 helység összetartozásának emlékét, de mindkét településcsoport utóbb kissé megnagyobbodott. Hétfalu neve Tízvárosra változott.

A népcsoportok határai és a kapcsolataik kicsinyben legalább olyan változékonyak, mint a megyéé és az országoké nagyban. Az egy falu (helység): egy etnikum, egy vallás, a táji munkamegosztásban kialakult tartós hely legfeljebb Erdély bizonyos tájain, továbbá olyan viszonylag zártabb népcsoportokon belül volt érvényes, mint pl. Csallóköz, Szigetköz, Rétköz és hasonlók. Az említett Tolna megyei Sárköz csak azért nem tartozik Bátaszék, mert a többi helységgel ellentétben lakossága nem református, hanem jövevény katolikus magyar és német. Ennek ellentétéképp nincs ugyan a szomszédságból adódó közvetlen érintkezés, mégis a kissé távolibb Zengővárkony, Váralja és Pécsvárad kálvinista magyarsága is a tágabb értelemben vett Sárközhöz sorolható, ezek egyébként Zengőaljához tartoznak. Voltaképp Bába is kívül esik földrajzi tájunkon, de református magyarsága révén szintén a Sárközhöz sorolható. Gondosan megvizsgálták az egyébként a sárközieknél jóval homogénebb ormánságiak házassági kapcsolatait, melyek hozzásegítettek e régóta ismert magyar népcsoport elhatárolásához. E módszer a továbbiakban másutt is bizvást követhető, de bizonyára akadnak különféle belső és külső korlátok: tájanként lehetnek eltérő körzetek vagy endogám felekezetek, az egyéb nemzetiségi és vagyoni, társadalmi akadályokat meg sem említve. Így a dél-baranyai Drávaszög Duna menti magyar falvai nem helyeselték a különben szintén magyar és református északi „högyiekkal” kötött házasságokat. Makó mezőváros magyarsága felekezeti szempontból olyan megosztott volt, hogy évenként legfeljebb egy-két vegyes házasságot kötöttek. (Így érthető e tréfás helyi szólás: Makón nincs egy jó református, sem egy igaz katolikus.) Vegyesebb lakosság esetén szinte a végletekig bonyolódhatott a helyzet: Mohács katolikus magyarsága a szomszédos szebényiekkal, a reformátusok pedig a kölkediekkal (is) házasodtak; részlegesen endogámok voltak a görögkeleti és a katolikus délszlávok, valamint a németek és a kétféle roma etnikum is. Nem ennyire volt megosztott pl. Szekszárd, ahol a magyar őslakosságot a felsővárosiak képviselték, sem pedig Kolozsvár, melynek ún. Hóstátját kertészkedő magyar parasztpolgárok lakták, kik a városon belül saját szervezetekkel is rendelkeztek.

A falvak és egyes csoportjaik, valamint a községek és a városok közötti tartós munkamegosztás a rendszeres érintkezések következtében kisebb-nagyobb egységeket alakíthatott ki, de talán épp ezek változtak leggyakrabban. Így a török alatt a Duna-Tisza közti nagy mezővárosok némelyike az egyoldalú legeltető állattartás miatt gabonabevitelre szorult, utóbb a zöldség-, gyümölcstermelésre tolódott a hangsúly, s ez nagy népmozgással, újabb távolibb bevándorlással járt. A dinamikusabb jövevények sok helyt háttérbe szoríthatták az őslakosokat, pl. orosháziak nyomultak be a vásárhelyi határba, csongrádiak a szomszédos szentesibe, miközben ők a félegyháziakkal szemben veszítettek némi teret. Az egyensúlyt nagyon nehéz volt tartani pl. két olyan népcsoport esetében, mint a szegedi és a dorozsmai; gyakran hatósági beavatkozásra volt szükség. Egyébként az alföldi nagy mezővárosok a török alatt szomszédos falvak tucatjainak menekültjeit fogadták be, így alá- és fölrendelődések alakulhattak ki. Békésebb viszonyok között nem volt ilyen hierarchia, pl. Erdély-Székelyföld-Csik-Gyimes-Lok esetében.

A néprajzi csoportok közötti különbségek változása és mérséklődésének oka

A magyar népcsoportok összessége sem adta ki a magyar nyelvterület egészét, de a kisebb-nagyobb egységek valamilyen működő szerkezetet alkottak, majd mindegyikre jellemző volt az állandó kapcsolattartás, a csoportokon belül közös gondolkodás, értékítélet és szellemi műveltség. A népcsoportok viszonylatában mindig erősebb volt a kiegyenlítődé, mint az elkülönülés, de a teljes „elszürkülés” soha seholy nem következett be, és feltehetőleg a jövőben sem fog. Ezekre a folyamatokra valószínűleg továbbra is a néprajz fog a legéberebben figyelni, de át kell vennie a rokon tudományok, így a többi között az embertan eredményeit is. A néprajz támaszkodott ugyan más tudományok eredményeire is, és igyekezett kiragadott motívumok helyett egész rendszerek működését figyelni, a régiókat soha nem tévesztve szem elől, hiszen minden változás mást eredményezett polgárosultabb, mint pl. archaikus közegben. Így pl. az új stílusú népdalok, balladák majd utóbb a népies műdalok is nyugat, ill. közép felől haladva jórészt kiszorították régi stílusú "elődeiket"; hasonló folyamat zajlott ugyan le a táncok terén is, de pl. a Dél-Dunántúlon olyan erősnek bizonyult a régies pásztorhagyomány, hogy az új mellett is fenn tudott maradni; Moldvában pedig az új stílusú népdalokat inkább régies köntösbe öltöztették át, ellenben minden további nélkül vettek át – főként bukovinai székelyeket – polgári és idegen eredetű táncokat. Erdély némi késéssel ugyan, de szinte mindenben együtt haladt az anyaországgal, tovább őrizte és meg is újította régi hagyományait, ellenben egyáltalán nem fogadta be a mindenütt oly népszerű pásztor- és betyárhagyományokat és művészeteket, pedig Kalotaszeg igazán vállalkozott mindezek közvetítésére! Erdélyben így maradt ismeretlen legnépibb viseleti darabunk: a cifraszűr.

Remélhetőleg érzékelt lehetett, hogy a népcsoportok összehasonlító vizsgálata milyen tudományközi, komplex módszert kíván! A néprajz e téren utóbbi 150–200 évben megnyugtató eredményeket ért el, de ennek a megtett útnak egyes állomásai és eredményei inkább magára a szaktudományra tartoztak, elmaradt a tudományközi együttműködés, Kissé hasonló a helyzet a használatos terminológiával is, de azt azért meg kell említenem, hogy ez a néprajzban sem teljesen lezárt és nem is egészen egyértelmű: a) néprajzi csoport közhasználatú kifejezés mellett forgalomban van még vagy jó féltucatnyi (népcsoport, etnográfiai csoport, etnikai csoport, etnokulturális csoport és hasonló); ezeken belül eltérnek az osztályozások szempontjai (történeti-táji és vidéknevek, népnevek, földrajzi régiók, kulturális jelenségek hatásai, stb.) is. Mindezek további tennivalókra ösztönöznek, beleértve a tudományok közötti szorosabb együttműködés szükségességét is.

Összefoglalás

A 13 milliós magyarság a Kárpát-medence közepén egy zárt tömbben helyezkedik el, melynek nyugat-keleti kiterjedése 820–830 km, északi-déli pedig 320–330 km hosszan helyezkedik el. A nép zöme síksági-dombsági, kisebb részben pedig középhegységi lakos, eléggé egységes nyelvet beszél, műveltségi szempontból sem nagyok az eltérések, meg sem közelítik pl. a skót, a walesi és az angol, vagy az osztrák, bajor, szász és porosz népekét. A magyar nép viszonylatában semmiféle szubkultúráról nem lehet beszélni. Az egyes magyarlakta területek és csoportok között természetesen vannak életmódbeli, kulturális, nyelvi és egyéb különbségek, a Szerző ezeket mutatja be. Így a Kisalföld,

Dunántúl, Alföld és Erdély viszonylatában – részben az eltérő természetföldrajzi-történelmi viszonyok következtében – észlelhetők ilyen eltérések, de a több tucat kisebb táj, ill. népcsoport esetében inkább a „fejlődés”, a polgárosodás menete és üteme tért el. E számtalan magyar népcsoport főként a török hódoltság utáni időben alakult ki, de vannak közöttük régi megyék és egykor betelepült idegen népek (pl. kunok, jászok) elmagyarosodott utódai is. E népcsoportok létszáma és kiterjedése szélsőségesen eltérő: a néhány szomszédos falutól a több százezer főig terjedhetnek, és a nagyobb, főbb csoportokon belül léteznek kisebb alcsoportok is. A csoportok közti időbeli és területi határokat nagyon nehéz megvonni, ezek folyton változnak, és manapság a kiegyenlítődés felé haladnak, az ún. régiók fejlesztése azonban aligha tünteti el véglegesen az eltéréseket.

*

E tanulmányt a szerző a 80 éves Henkey Gyulának ajánlja.

Irodalom

- Andrásfalvy, B. (1980): *A néprajzi csoport meghatározásának elvi kérdéséhez. In: Néprajzi csoportok kutatási módszerei.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 77–80.
- Andrásfalvy, B. (1980): Néprajzi csoport, kistáj és régió. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom, XI–XII.* Népművelési Intézet, Budapest. 39–58.
- Katona, I. (1978): *Magyar népművészeti – néprajzi útikalauz.* Budapesti Művelődési Központ, Budapest.
- Kósa, L. (1990): *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920).* KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Kósa, L., Filep, A. (1978): *A magyar nép táji-történelmi tagolódása.* Budapest.
- Viski, K. (1938): *Etnikai csoportok, vidékek.* Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.

Levelezési cím: Katona Imre
Mailing address: Német u. 23. III/2.
H-1084 Budapest
Hungary

